

ABLONCZY LÁSZLÓ

*A fájdalomig és tovább...**Egy Trianon-unoka kései feljegyzései*

„Magyar az, akinek fáj Trianon”

*Illyés Gyula**II. rész*

MŰFAJOK ÉS CSELEKVÉSEK változatosságában beszélni az elmondhatatlanról? Akárminő hangoltság is, csak a lélek, a művész, az egyén vagy kollektív közérzet helyzetjelentése. Ám az ország összeomlottságát felmérve a politika s benne különösen egy hivatott államférfi dolga, hogy a tápáskodás programját kidolgozza és megvalósítsa. Bethlen István az antiszemita közhangulattal terhelt, kaotikus állapotból, több mint négyszázezer menekült gondjával is, csaknem beteljesítette a lehetetlent. Tízéves kormányzására visszatekintve 1931-ben így idézte fel az indulást a parlament 33-as bizottsága előtt: „...az állam, amelyet ma kis trianoni Magyarország képez, nem létezett, az egy darab ország volt, de nem volt egy állam, amely állam keretében egy nemzet életét kiélheti”. S a továbbiakban az életre támasztás pénzügyi gazdasági, népjóléti intézkedéseket ismertetve a gazdasági világválságra utalva kifejtette: az államnak akár diktatórikus lépésekkel is cselekedni szükséges, hogy „az egyesekre és a társadalmi osztályokra, foglalkozási ágakra nézve” megszüntesse a kedvezőtlen következményeket. Ebben az ország- és nemzetépítő törekvésben Bethlen István kitüntetetten beszél a Collegium Hungaricumok fontosságáról. Nem említette Klebelsberg Kunó nevét, de népiskolák száza mellett az egyetemek példájával az oktatás és a kultúra területén a kultuszminister programját igazolta, miszerint: „Trianon után a művelődésügy hadügyi tárca.” Ma sem másként, ám ennek szellemdeficités helyzetnek a megbeszélése máskorra tartozik. Tetteinek intézményes katalógusa helyett csak egy máig sugárzó klebelsbergi példáról. Tudott, hogy Szentgyörgyi Albert angliai tudományos intézetben dolgozott, de személyét Klebelsberg fontosnak vélte a hazai műhelyteremtés igényében. Így nem levélben s nem is telefonon invitálta, hanem Angliába utazott csak azért, hogy személyesen mondja el: hazatérése fontos a magyar tudománynak. Szentgyörgyi Albert jóvoltából a szegedi kutatóközpontot így emelkedhetett világhírré. Mai tanulság: kis országban sok területen a pályázatás a demokrácia provinciális színjátéka, valójában a belterjesség és a korrupt ügyeskedés terepe. Fölötte való döntésekkel hivatott vezető magasba segíthet ügyeket, s terepet nyithat a tehetség közösségépítő munkájához.

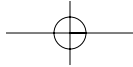
BETHLEN ISTVÁN ország- és nemzetépítő politikájához kötődő beszédeit olvasva feltűnik: újra és újra Széchenyi Istvánra hivatkozik, példáját idézi. Nem

azért, hogy Szekfű Gyula 1920-ban megjelent, nagy hatású *Három nemzedékének* divatfényében tetszelegjen, s nem is Herczeg Ferenc *A híd* című, Széchenyi és Kossuth köré épített ünnepi színpadi játéknak (1925) sikerétől indítva, hanem politikusi eszményeinek megerősítését látta Széchenyi példájában. Nagycenki beszédében (1928) Bethlen nem is a társadalommegújító tervek álmodóját és beváltóját idézte, hanem féltését a nemzetmegosztó radikalizmustól, mondván: „Mi nem engedhetjük meg azt a fényűzést, hogy jelszavas politikát kövessünk. Félre kell tennünk mindent, ami megosztja e nemzetnek fiait lélekben és felfogásban, hogy egyesíthessünk mindenkit e nagy feladat megoldásában.” Bethlen István és hozzá hasonló, kevés társa, a nemzetösszetartó gondolatot képviselve kül- és belpolitikai tekintetben is, óvatos engedékenységgel kezelte a társadalom revíziós tűzijátékait. Amelynek sajnálatos következménye volt, hogy sem politikában sem a közgondolkodásban és a tanügyben sem emelkedhetett igénnyé az, amit Németh László a *Tanú* romániai útinaplójában oly önszigorral megállapított: „Erdélyt pedig nem adjuk, imádkozzák az iskolás gyerekek Pesten minden reggel és délben a Magyar hiszekegy után. A valóságban más sem tettünk Erdéllyel egy század óta, csak adtuk és adtuk, és ma jobban adjuk, mint valaha. Mert egy országrészt nem fogadalm, fegyver és birtoklás tart meg, hanem az a titkosabb hódítás, mely úgy ejti meg a földet, mint férfi a nőt. Erdély a legkülönb nő volt, akivel a magyarságnak itt Európában dolga akadt...” (1935). Tamási Áron úgy látta, hogy Németh László beszámolójával a „sötét felhőt hozta szívében”, de az útiesszé legfontosabb érdeként azt is elmondta: az erdélyi sors igazságait vetette fel olyan szigorúsággal, mint „amilyenel az életnek és a halálnak a kérdéseit szokták”. Folytonosan agytolulás-közeli ajzottságban a társadalom és a politika ugyan honnan merített volna bátorságot és erőt, hogy Németh László-i öntisztító szigorral szembenézzen a mulasztásokkal, nemkülönben a Duna-medence népeinek közös és megbékélő tervével, különösen, ha gyarapodásukat csak rossz lelkiismerettel és alantas módszerekkel védhetik.

(Másnap se lankad a böjti szél, midőn a Chaillot-nál a mélyvasúti megállóból feljőve a XVI. kerületi Clemenceau Múzeumba igyekszünk. Benjamin Franklin utca 8. számú ház bejáratánál illendően csengetünk; odabenn akár az egykori házigazda is megnyomhatná a gombot, mert az előkelő Passy negyedének házában lakott a békekötés fércelőművésze, Georges Clemenceau (1841–1929). Átballagunk a díszkövekkel kirakott udvaron, aztán lépcsőzünk egy kicsit, hogy a múzeumlakásba belépjünk – 6 euróért. Olvasom a kedvezményeket: 6 éves korig ingyenes, majd buszonhárom éves korig 3 euro; a francia állam tartja fenn; jelképes jóvátételként önsanyargató magyariak is szívesen fogadnának tarifacsökkenést. A kétszintes lakás 1935 óta múzeum, ahol tudatják: Clemenceau dolgozószobájában minden úgy áll, ahogyan 1929. november 24-én maradt a gazda végleges távozásával. Hatalmas tükör és szekrény, az asztal alatt a melegítőtest, mert hajnalban 3 órakor kelt, bagymalevest melegített, majd leült és írt, életében mintegy hatezer cikket. Öblös asztalán szemüvege, nagyítója; a kandalló ugyan nem parázslik, de a lámpa sárgája is a megfáradt szoba öreg gazdájának visszfényét sugározza. Képzelem, mint nagy testével szuszogva belép a fürdőszoba kádjába, amely oly méretes, hogy talán magára

öntette. Türelmetlenül sietem végig a szobákat, Clemenceau első, 1865-ös amerikai útjának dokumentumait, montmartre-i polgármesterségének képeit; A boldogság fátyola című darabjának kézírata fáradtan fekszik egy vitrinben, amelynek 1906-ban Nemzeti-beli bemutatójáról Ady is beszámolt („Körmönfont, naívu fontoskodó, megépített”). Ismerős találkozás: Monet-val a giverny-i kert rózsái között; karikatúrák, felvételek, festmények; valamennyin sűrű szemöldöke, tömött rozsmárbajza – Clemenceau feltűnő alak a csoportképeken is. Tigrisnek nevezték, noha inkább szívós cammogónak látom, abogyan sipkával a fején 1914-ben vandeé-i tengerparti házában Saint-Vincent-sur-Jard-ban mered a világra, amelynek szabásza lesz nemsokára. Más felvételen csizmában és öltönyben, botra támaszkodva Foch generálissal Elzászban a frontot szemléli. Feltűnő, hogy családi életéről alig látunk dokumentumot; s azt Kunffy Lajos is megerősíti emlékiratában, hogy Clemenceau Michel fiának magyar házasságával „sobasem tudott kibékülni egészen”. Am hogy Michel a világháború idején elvált Michnay Idától, a Csallóközben, a diószegi cukorgyárbeli munkájának idején megismert galántai bíró szép lányától, azért történt, mert az asszony a bűséget francia módra gyakorolta. Ida a szakítást követően is a Clemenceau család körében maradhatott. S az is tény, hogy az apa haragja fiát már korábban elérte, mert sötét üzletekbe bonyolódott. Egyébiránt a békecsináló is haloványan dokumentálja a tárlat, vele akaratlanul is sejtetve Mitterand, újabban Sarkozy elnöknek a Trianonra utaló önkritikus vélekedését; Clemenceau az Ausztriával Saint-Germain-ben 1918. november 11-én parafált szerződés pillanatát égre emelt karral tudatja, s néhány villanásnyi mozgókép, amint békeküldöttségeket fogad Versailles-ban 1919-ben. Arról különösen nem tudat a tárlat, hogy Ida szülőföldjét is elkönfiskálta apósa, amit a viszály ellenére a háromszor házasodott Michel, talán bünbánatból, mint képviselő a második világháború után a francia-magyar parlamenti bizottság tagjaként próbált vezekelni...)

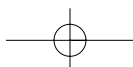
TELEKI PÁL miniszterelnök 1941. április 3-án hajnalban végzett magával. A száz esztendeje született Vas István 1956 januárjában hatalmas, látomásos versében idézte, amelyet csak 1990-es kötetében ismerhettük meg: „Amikor elcsattant a revolvere, / Egész Magyarország elbukott vele.” A második világháború országainak felelősei, annyiféle rontást szervezett politikusai közül, egy görög mellett, csak Teleki vállalt felelősséget. Mert ez is a XX. század politika cinizmusa: felelősségvállalás csak szavakban, öntéklöz cselekvés nélkül. Teleki halálának körülményeiről a szakirodalom az okok sorát elemezte: betegsége, érzékenysége, magánya, mert feleségét szanatóriumban kezelték, feszítette bajlátását. Említik, Horthy Miklós magára hagyta, s hogy szavát szegte, és felelőse lett Jugoszlávia megtámadásának már a perc politikai szempontjának tragikus érveit pendítik. Am lehet-e minden érvet összegyűjteni, amikor egy irracionális és titokzatos gesztus indítékáról tűnődünk? Arról különösen bajos, aki a zsidó törvények betérjesztője s egyben a revízió részleges beváltásának vivőereje nemzetközi téren is, hiszen a magyar csapatok éppen fél évvel korábban foglalták vissza Észak-Erdélyt s vele Pribékfalvát és a Teleki család birtokát is. Talán már azt is látta az egykori diktátum párizsi foglyaként, hogy újabb Trianon következhet? Közügyi sikerek és kudarok hullámmzásában miként alakul egy beteg test és a törékeny lélek áramköre? – nincs az a tudományos rendszer, amely biztosan tisz-

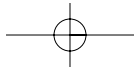

tázhatná a végzetes döntést. Amely szerint Teleki vallására, mély hitére se tekintve cselekedett. Mert a haza, politika és a becsület neki, az óvilági, XIX. századi magyaroknak még egyet jelentett. Trianon előkészítésének tanújaként heteken át megélhette és bizonyára szenvedte is: a világ átrendeződik, az egyéni és nemzeti önérdék becstelenné diktátumokban manifesztálódik. S hogy Teleki micsoda személyes felelősségének, becsületbeli ügyének tekintette a békediktátumot, jelzi az a tény: 1920. november 20-án a képviselőházban így szólt a trianoni béke felelősségéről: „működésemért a vád alá helyezési indítványt is megteszem magam ellen, hogy ezzel a saját személyemben – senki másról nem szólok – összes ténykedésemért a legteljesebb mértékben feleljek”. Ám a Tisztelt Ház elvetette gróf Teleki Pál miniszterelnök, volt külügyminiszter vád alá helyezését. Amikor vele kapcsolatban a végzet titkát kutatjuk, feneketlen mélységű kútba szükséges tekinteni, hogy pillanat összefüggései fölött további sejtelmeket is felvessünk.

Bár orvosi irat igazolta: tettének pillanatában Teleki nem volt beszámítható, alighanem azért, hogy egyházi tilalom ne sújtsa temetését, s talán pedagógiai szándékból azért, hogy a főcserkész hitbéli esendőségét a fiatalság előtt feloldják. Amivel a történészek nem számolnak, mert hivatásuk a tények vizsgálata, ám az irracionalitás terepén sugallatok is elővillannak, amit az adatok tudósa ritkán lajstromoz. Egy szempontot: az öngyilkosság okainak leltárában annyi mellet egy magasabb szempont és példa is erősíthette(?), vezethette(?) Teleki Pált. A Teleki-múlt – a politikus elődök példája. Magyar miniszterelnök, aki a régi világ uraként is visszatekint: alighanem felrémlt előtte Teleki László, aki erkölcsi és politikai szorítását golyóval váltotta meg. Hasonlóképp Széchenyi István is. Teleki Pál emlékezetére írott versében azt írja Vas István: „Csak ő tudta, hogy Magyarország / Nem osztály, nem tömeg, / De mindig az egy meg az egy- / S vállalta sorsát.” Bethlen István Széchenyi Istvánra emlékezve is ebben látta a példát. S még valamit: Széchenyi nagyhét passiójának víziójában írta utolsó sorát naplójába 1860. április 1-jén: „Nem tudom megmenteni magam!” Teleki Pál sorsa is húsvéthoz kötődik, öngyilkossága előtti este a Bazilikában a cserkészszisztek húsvét előtti lelkigyakorlatán vett részt, majd meggyónt, s hosszan beszélgetett Witz Béla plébánossal, készült a másnapi áldozásra. Az elkövetkező órák magányára zuhant újabb nyomasztó tények szorításában az örökkévalóságba. Áldozatvállalás és megváltás e „húsvéttalan nép” (Ady) reményes holnapjába, a feltámadásba, ahogy Vas István írta: „Vele együtt hullott a nemesebb éjbe, / A tisztább sötétből fel a fényre szállva, / A reményen túli remény magasába.” Amikor 1920. április 20-án, még a trianoni fekete pecsét előtt Teleki Pál külügyminiszterként bemutatkozva, az elviselhetetlenség közepette is a reményről és a munkáról beszélt, 1941. április 4-én hajnalban úgy vélte, hogy újabb stációját a nemzet becsületének és a reménynek önnön halálával válthatja meg.

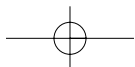
SZÉCHENYI ISTVÁN DRÁMÁJÁT említettem Teleki Pál sorsának egyik előképeként, s Németh Lászlóra is gondolva, *A legtalányosabb magyar* címmel 1939-ben írt tanulmányt a *Kelet Népe*-be, s ahogy fogalmazta: „Azelőtt írtam, hogy Széchenyi őserdejébe – évekre – bevettem magamat.” S az „évek”-et 1941-ben

írott *Széchenyi és a magyarság* című tanulmányától számíthatjuk, 1941. szeptember 18-án Németh a *Magyar Csillagot* szervező Illyés Gyulának már tervezett könyvecskéjének részletét ajánlja, s a költőbarát azonmód (szeptember 23-án) válaszol: a folyóirat első számában már előrejelzi a novemberi Széchenyi tanulmányt. Következő levelében Németh László tárgyszerűsíti szándékát: „legszívesebben a döblingi fejezetet” küldené (október 1.), mire Illyés megerősíti: „...izgatóbbnak én is a szíved szerintibbet érzem, a döblingi napokat”. Némethet és Illyést is a tragikus vég gyűjtja fel – öt hónappal Teleki Pál halála után immár az újabb világháború szakadékában. A *Magyar Csillag* első, 1941. október 1-jei számának borítóján a tartalom első tétele: Illyés Gyula *Széchenyi* című verse, majd novemberben a folyóirat *Széchenyi Döblingben* címmel közölte Németh László tanulmányát is. Illyés Gyula is a végső pillanattól indítja látomását: „Nekünk, kiknek a vég, a bomlás ismerős, / a döblingi alkony, ahogy / a szürke ég megforr, bugyogva úgy viszi / a napot, mint fővő tojást / s próbált lélek, érezve a sors szelét...” S ha nevét nem is írja le Illyés, nem sokkal előbb, Teleki Pál halálának hírére született *Áldozat* című verse, amely a rommá vált világban az összeroppant embert a végzetten győző, felmagasztosulónak mondja. Voltaképp az *Áldozat* folytatása a *Széchenyi* Illyés poézi-sében, mert halála példát sugall: „adja meg nekünk mégis szép kegyként a sors / az ő útját! – A félelem, / a szégyen és önmardosás vad elemeit, / mint gőzt – munkára váltani!” Hogy Teleki Pál halálát követően Németh László Széchenyi-esszéjét a zárófejezettel kezdte, alighanem a személyesség sokirányú lobbanását is jelzi. Mennyi vállalkozása, hány ajánlat a nemzet javára, megújítására, a *Tanú*, az Emberi Színház regényfolyama a *Válasz*, a drámák sorozata, a Magyar Rádió szerkesztőjeként is a minőség próbája, s az erdélyi, a kisebbségi magyarság hogyan létezik szigorú számbavétele, a Duna-medence népeinek sorsközössége! Elmaradt reformok a társadalomban és az emberi lelkekben, fájdalmas tapasztalatok a nemzetragasztás megannyi kísérlete – s a háború pedig újabb összeomlást ígér...! Végzetes csapda a közösségi jobbítás fáradhatatlan szolgálatosának – Némethet ezért is Széchenyi Döblingje gyűjtja fel elsőbben. Mert a tébolyda menedék, de nem a tébolyodott, hanem a józan Széchenyinek; Pirandello *IV. Henrikjéhez* hasonlóan, az örült szerepében figyelheti a világot. S ama Illyés által említett hősi, munkára váltott szempont Németh László Döblingjében: „Az újra fölemelt toll, az írás hősi, esztelen vonzása kirántotta Széchenyit a gondos azilumból, amelyet fenyegetett öregkorának készített.”

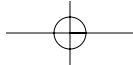
FELSZABADULÁS? De kinek? A szovjetek érkezésével kitakarodtak a németek és Szálasi söpredékének java, de maradtak a „felszabadítók”. Akik tízezzel hurcolták légerekbe a magyar katonákat és az utcán összegyűjtött civileket. Kibolták a Nemzeti Bankot, megerőszkolták az asszonyokat, lányokat; s aki utazni akart, magyar diplomaták is, csak a szovjet parancsnokság jóváhagyásával kaphattak útlevelet Párizsba vagy Londonba. Felszabadulás? A pártok vezetői gyakran Vorosilovval és tisztikarával vacsoráltak, KGB-s tolmácsok közvetítésével, pezsgős oldottságban hallgatták a „baráti” tanácsokat, a szovjet elvtársak máskor fenyegetően, telefonon diktálták a „demokrácia” irányát. Felszabadulás? Az 1945. novem-

beri választás elbukását követő napokban a szovjet titkosszolgálatok irányításával megszerveződött az ÁVH, s az Andrassy út 60. ártatlan ezrek kínzókamrájaként üzemelt. Felszabadulás? S ahogy Péter Gábor rettegett különítménye, úgy Rákosi vezetésével Moszkva helytartói, előbb még a hazai bolsevik társasággal egyetértésben terrorizálták a politikai és társadalmi életet. Terroristák voltak bizony, a megfélemlítés változatos módszereivel darálták a pártokat, az egyházakat, a szervezeteket, velük minden élni akaró akaratot, a tápázkodó magyarság fizikai és lelki erejét. Rákosi a román elvtársainak panaszkodott: kilencmillió fasisztával kell építenie a szocializmust. Felszabadulás? Felszabadultak a haláltáborok, s életben maradt és hazatért zsidó honfitársaink, ha az államterrorista szervezetekbe nem álltak be, mert bosszú nem élt lelkükben, polgári életüket akarták folytatni, sokuknak, lakásuk elbitorlásával, üzletük, vállalkozásuk államosításával, a recski bányában és a hortobágyi juhhodályokban újra az élet és a halál volt a tét. Felszabadulás? De hiszen Erdélyben már 1944 őszén Maniu pogromgárdái járták a magyar vidékeket. Felszabadulás? Már 1946-ban a párizsi béketárgyalások előtt odalett Erdély, oda Csallóköz, Vajdaság és Kárpátalja. Csaknem hárommillió magyar más népek lágerországába kényszerült, s a 172 ezer négyzetkilométeres ország visszacsönkült a trianoni 93 ezerre. Ezért is feledjük gyakran, hogy a későbbi, az 1947. február 10-ei Párizsi békére hivatkozunk, mert az 1920. június 4-ei diktátumot immár felügyeleti garancia nélkül megismételte a Quai Orsay-i szerződés. Felszabadulás? Felszabadulhatott-e 1945-től a mindmáig kollektíven lefasisztázott és folytonos büntudatba szorított nép? Csak bujdoshatott versben, emlékezetében és magánönerzetében. Megcsönkített lélekkel.

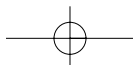
Hogy mi történt velünk, a *Szárszói beszéd* írója már a vörös pirkadatban látta, gyarmati sorsunk beteljesedett; Németh László 1945 decemberében írta Veres Péternek: „Mit kötöttem ott a lelketekre? Hogy a »fölszabadulás« valóban a magyar nép fölszabadulása legyen. Ma sokan látják úgy, hogy bukott gyarmatosítás lett. Arra figyelmeztettek, hogy az ország fele, de inkább kétharmada kispolgár; ne felejtsetek ki, ne nyomorítsátok meg őket idejétmúlt szocializmussal. A választások bebizonyították, hogy nem kétharmad, de háromnegyed, az a helyes szám...” Tervelemes diagnózisa „halálos bújócská”-nak nevezi a magyar helyzetet, a tervhalmozó Németh László levélírói borúlátásában se apad, főként a Parasztpártra utaló javaslatokkal és tanácsokkal szolgál, s magáról is beszélve: *Gyarmati nép Európában* címmel „sorsképet készít”. Nincs nyoma, hogy az említett tanulmányt megírta volna, de már a könyvnapra gondolva „az új világ gyümölcse”-ként három drámát ígér: a *Sámson*t, az *Eklészia megkövetését* és a *Széchenyit*. Mindannyi az „új világi” tragikus magyar sors változatára asszociál. A *Sámson* még a feltámadó munkakedv darabja; ám a romániai útinaplót író Németh László Misztótfalusi Kis Miklós-drámáját nem erdélyi sorsra szűkíti, hanem személyes vallomásként már a kudarcot is jelenti: „Az igazságszeretet újabb, tragikus áldozata.” Íróhátsaival ellentétben Németh Lászlónak már szava sincs újabb daraboltatásunkról, mert az ő láthatára nem a terület szerintit, hanem drámai borúlátással az EGÉSZ-et szenvedti. Széchenyi sorsa könyvesszéből ezért is sűrűsödik a döblingi jelenetre. Mert Németh

László Széchenyi végjátékában a maga csapdasorsán át a magyarság végzetét is képzelte. Már élménye volt a politikai éberségről, 1945. március 15-én Békésen diákprovokációk felbujtójaként kísérték a rendőrségre az író, kihallgatták, zsebében huszonöt szevenal tablettával is a tarkólövést vizionálta, de hazatérhetett. S a következő hónapokban a fővárosi lapok változatos sugallatokkal szolgáltak: követelték Németh letartóztatását, máskor kihallgatásának tervét hírelték, érlelve, erősítve benne Széchenyi drámáját. 1946. február végén a Magyar Rádióban Schöpflin Gyula *Kútmérgezők* című előadásával újra országossá szította a hangulatot, rászabadultak a gyűlölködők, szennylapoktól a viccújságig Németh Lászlót fasisztává rágalmazták. Sugallatos ismétlődés: 1941 őszén az induló *Magyar Csillag* szerkesztőjének, Illyés Gyulának *Döbling* fejezetét postázza, szinte napra öt évvel később pedig (1946. november 16-a után) már az induló *Válasz* szerkesztőjének küldi Széchenyi darabját. Tartós nyugati útja előtt talán egyik utolsó levél, amelyet Illyés Némethnek ír, amelyben gratulál a drámához: „Természetesen egyetlen sor sincs benne, amelyen az én átkos szerkesztői szemem megakadna” (1946. november 20.). S a Széchenyi-dráma a *Válasz* december 3-ai számában megjelent, majd még ebben a hónapban a Misztótfalusi Kiadó Németh László színháza című sorozat első darabjaként külön füzetben is.

FÁTUMOS DRÁMA a *Széchenyi*, mert mint a *Magam helyett*ben írja Németh, „két hónappal azután, hogy a darabot befejeztem, magam csaknem olyan helyzetben voltam, mint hősöm”. Mert a budapesti lapokból újabb szennyözön áradt felé, s az 1947. február 10-ei feketepecsétetes párizsi napon tanúskodó Illyés Gyula hazatérve azonmód levelet kap Némethről: „...bizony a roncevaux-i völgyben éreztem magam az elmúlt hónapokban, csodálom, hogy a kürtöző nem hallott oda Párizsba. Úgy látszik, meg kell szokni, hogy ha valami nevezetes dolog történik M.o.-n, engem ezután előszednek, s a dolog bekoronázásául megbotoznak. Ebben az egész koalíció egyetlen a *Szabad Néptől–Kis Újság*ig. Nem lehetne valami ilyen alapon összehozni őket?...” – s alább a rolandi kürt némaságában majd a kivándorlás gondolatát veti fel. Fátumos lett a Széchenyi-dráma azért is, mert Somlay hiába szeretne volna eljátszani, Major tudta a bolsevik leckét, Németh László a Nemzetiben nem szerepelhet! 1957-ben a Madách Kamarában Ádám Ottó rendezésében Tímár Józseffel a főszerepben kilenc előadás után betiltották. A kádári hatalom rettegésének jeleként, mert olykor mondatonként felzúgott a vastaps, s a mindennapi megfélemlítések légkörében tomboló éltetés fogadta a második felvonás üres színpadát is, mert a függöny a császári nyomozók által feldúlt szoba képére nyílt szét. Majdani filológiai tisztázást érdemel: alighanem az életre támadt, drámai sorsú Széchenyi-darab Illyés Telekijéhez (*A Különc*) szolgált ihletül – a levert forradalom után a közéletbe visszatérve a becsület megtartható-e? –, ez Illyés Gyula súlyos kérdése is 1956 után.

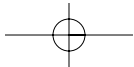
Tudjuk, hogy a *Széchenyi* fogantatásának idején Németh László az öngyilkosságról is írt tanulmányt, amely sem az életműkiadásban nem szerepel, és Németh hagyatéka sem őrzi. Ám a szevenal tablettákat később sem vette be. Széchenyi darabjának utolsó szava: „Húsvét.” Ami már kevésbé a történelmi személy, inkább Németh László üzenete: a feltámadás kötelező!, megfordítva Ady észleletét, aki húsvétalan népnek mond-

ta a magyart. Németh mámorosan dolgozott tovább, írta darabjait, tanulmányait, naplóját, jegyzeteit, regényeit, s ha más nem tehetett, fordított Ibsent, Shakespeare-t, orosz remekírókat és szovjet hitványakat. A Döbling előtti Széchenyi dolgozott benne. Csoóri Sándor írja, évtizedekkel ezelőtt drámát készült írni Széchenyiről: „...nem személyről szólt volna elsősorban, hanem egy föld alatti gondolatról. Egészen pontosan arról, hogy a magyarokat újra vissza kell magyarosítani” (Hol vagy Sütő András?, *Magyar Nemzet*, 2010. március 18.). Németh László a föld alatti gondolat géniusza is volt.

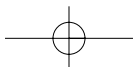
(Hol vagy Sütő András? Drága András! Strasbourg utcáit járom; már sárgállik az aranyeső, úgy mint bús esztendővel ezelőtt, amikor tartósan a városban élünk. Változott, szépült a város, most sikló-csukló-villamossal utazhatnék egykori lakásunkhoz Hautpierre-be, ahol minden január elsejének hajnalán bevándoroltak fiai, unokái rituális gyűjtogatással ötven száz autót megsemmisítenek. Érvnek ennyi is elég, hogy értsük, hogy a most tavaszi választáson Franciaország huszonkét régiójából Elzász volt az egyetlen, ahol a Nicolas Sarkozy nevével is jelzett UMP győzött. Kírándulhatnék Robertsau-ba, amelynek kastélya és parkjában épített lakrész a forradalom után menekült magyar fiatalok tartós otthonát jelentette, de már 1954 októberében Cs. Szabó László is beszélt itt a világháború után a nagy hazából emigrált s oda gyűlt diákoknak. Milyen szépen írta Cs. Szabó: „Strasbourgban a lélek lassan és öntudatlanul megtelik egy másik Európával is, amely hatalmas valóság volt valamikor a székesegyházak szárnyai alatt.” Igen, megéltem ezt 1990–91-ben: a strasbourgi dóm félúton emelkedik Nyugat- és Kelet-Európa között; hívatlanul és meghívottként a szűkebb és a tágabb hazából micsoda áramlásban érkeztek honfitársaink! Strasbourg valamiképpen az önigazolás városát, európai hitelt jelentett a keleti változások forgószelében. Terveztem is, hogy az újkori Magyarországot könyvbe foglalva Strasbourgban fedezem fel, az arányérzékben zavart politikusok, műkedvelő együttesek, erdélyiek, felvidékiek és még a háború előtti vajdaságiak s a tusakodó emigráns magyarok bolydulásának krónikáját, akik között volt, aki máris feljelentéseit postázta hazai hivatalokba. Váratlan hazatérésem folytán elmaradt a keserves-kacajos krónika, éppen úgy, miként most Robertsau-ba se buszozom. Elmélkedésre hív a dóm, bejáratánál talán már odaköviült a piétás román cigányasszony, mert őt vagy mását láttam itt őt, és tizenöt esztendeje is. S alighogy letelepedem egy székre az oltárral szemben, megkondul a katedrális harangja! Csodás hangzás: kétéves időzésomban soha nem hallottam az öblösenkomoly döntülést. Nem a „démont elriasztó harangok” kondulnak, amint Liszt Ferenc Strassbourgi harangok címmel írott oratóriumát jellemezte kitűnő breviáriumban Hankiss János. Most démoni emléket ébresztenek; az 1990. március 19-ei estéből, amikor Béla barátom telefonja riasztott: nagy baj van Marosvásárbhelyen! Pogromhangulat és András megsebesült! Álmatlan éjszakámban valamikor telefonon testvérével, Gerővel tudtam beszélni, aki annyit mondott: Andrászt Bukarestbe szállítják! S aztán a rettenetes hajnal, a francia televízió híradójában vérbefagyott arccal felvillant András...! – jajkiáltásom felébresztette a házat. Trianon és Párizs démonának újabb rettenete ránk szabadult, gyertyára és könyvre, a néma tüntetésre íme a válasz! S gondoltam tovább: Marosvásárbhely, Szabadka, Komárom, Beregszász, valamennyi politikai kegyvel kapott vidék újkori birtokosai mindaddig rossz lelkiismerettel élnek, amíg az utolsó magyar is el nem fogy Kárpát kebelében. Mert ez is trianoni abszurditás: egy kisebbségi közösség némaságos élniakarásával is provokálja a többséget.

Milyen közömbösen áll most a Hotel Center a quai de Paris és a Petite rue du vieux Marche aux vins sarkán! Azon az éjszakán András életéért rettegvé debogy gondoltam, majd fél év múltán még átölelhetjük egymást Strasbourgban! S most körbejárva az épületet, arra emlékszem, milyen sűrűn nyitogattuk a hotel bejáratát, hiszen megbívások sora szólította, az elzászi írók fogadására, aztán a Kléber könyvesbolt emeleti termének zsúfolt terme várta olvasótalálkozóra, ahová most éppen az államelnök apjának, Paul Sarkozynek a vendégségét hirdetik. Asszonykám kísérte az Európa Tanács főtitkárához, Catherine Lalumière-bez, aki nek beszámolt a romániai magyarság otthontalanságának tényeiről. Jó érzéssel mondta András: minden keservben mégiscsak az idő jele, hogy tíz esztendővel korábban az egyetem egyik tantermében néhány kinti honfitárssal beszélhetett a gondokról, most sebesülten ugyan, de hivatalos fórumokon képviselheti a kisebbségi lét gondjait.

Feltekintek a szálló első emeletére, ismerős irány, mert a csatornára néző sarokszobában a holnap esélyeit latolgattuk Andrással. Akkor se mondott mást, mint a fordulat forrongó napjaiban a recsegő telefonba, amikor faggattam, s majd élete további másfél évtizedében szenvedte is: a kisebbségi lét nem tűri a szétforgácsolódást! De más sem történik, mint a pártoskodás, s csak kábulunk a napi megnyilatkozásokat hallván. Az óhazából tudja-e valaki követni, hogy Szász Jenő most miért mondta fel szövetségét Tőkés Lászlóval? Akit az RMDSZ első helyen jelölt európai képviselőnek, ám azonmód támadta a megkésve, de Basescu („mesebeli királyfi”-hoz hasonlította a püspök úr 2007 szeptemberében) pártjához álló szövetséget – miközben most annyi országos és területi és intézményes posztot szereztek a magyarok, mint az elmúlt húsz évben soha. S csak mered a hazai vagy a külföldi magyar a Duna tévé előtt, amikor püspök úr egy nagyváradi tanácskozás után nyilatkozva (2009. december) ámulatos képtelenséggel Klebelsberg „húszéves” sikereit példaként szembeállította a romániai magyarság két évtizedes küszködésével. (Pontatlanság úgy is, hogy Klebelsberg 1922–1931 között volt miniszter, s 1932-ben meghalt. Az őt követő Hóman Bálint már új fejezet a kultuskormányzásban.) S ki értheti, tudhatja, hogy Pásztor István és Kasza József, illetve Ágoston András merre s milyen valós sorsérvekkel méltatja, illetve kormányozza a délvidéki magyarság ügyét, amikor egymás ellenében hirdetik az igaz utat? És Bugár Béla pöszögő monológjaival ugyan milyen hidat épít a szlovákokkal, miközben az anyanyelv csonkítási törvénykezésének folyamatában párttákolmányával némaságba süpped. Bugár hidat aligha épít, megoszt és pallónak fekszik, hogy tapossanak rajta. Áradnak a hírek naponta, s a nyomorúságos kisebbségi karnévál színvonalatlan játékaik elközömbösítik az anyaországiakat. Ama 2004. december 5-ei gyálázatos és elfogadhatatlan, közönybe hullt szavazás túlnani honfitársaink öndaraboló, viszályos közösségi állapotát is véleményezte. Miközben kérelhetetlenül megmutatta: pökve nemzeti kérdéseinkre és érzéseinkre, Kádár János és Aczél György internacionalizmusának genezisében a szegfűsök és a madarasok pártja folytatódik és összeforr. S persze a két évtizede a Budapestről pártok szerint folyamatosan hangolt és irányított alapítványi és politikai megosztás, hasonlóva például a két világháború közötti erdélyi értelmiséggel, önbecsében, tartásában is lezüllesztette a határon túli magyarság elejét és szervezeteit. S a naponkénti önporlasztás a leg súlyosabb; naponként áradnak a hírek; Süttő András szobrának felállítását a vásárhelyi RMDSZ egy tömeggyilkos román tábornok emlékművével párhuzamosítja; s hogy a nagyváradi utcanevek visszamagyarosításának micsoda alávaló kálváriáját járatták – magyar hivatalosok – követni se tudjuk a naponkénti gyávaságot és színvonalatlanságot. És elfogadhatat-

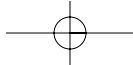
lan a Budapestről folytatólagosan és sűrűn indulatos, sokszor elvadult hangnem, máskor valótlán vagy elhallgatott tényekkel hangszerelt igazságosztás, például Lukács Csaba és Bayer Zsolt folytonos főfelügyelői munkásságában. S persze a helyreigazítás, az önjavítás elmarad... – odaáti megosztás, káoszba vezető handabanda –, keserves adatok a mértéktartás és a tisztesség hívóinek táborában. Pál leveléhez híven: „A szentségtelen üres lármákat pedig kerüld, mert mind nagyobb istentelenségre növekednek. És az ő beszédök mint a rákfekély terjed” (Pál II. levelet Tim. 2/16–17). Mindig segíteni, de nem beleszólni, nem uszítani és nem megosztani – a mindenkori politika felett – ez anyaországi és erkölcsi parancs. Trianon abszurdját elemeztem írásom elején. És ma sem másképp, hiszen a szlovák vezetés másnap üzent: „Trianon örök és sérthetetlen”. Miközben a diktátum szlovák államot nem ismert 1920-ban, s azt is rágalmazzák, hogy barna veszedelem kísért Budapestről. Harsonázza ezt az a nacionalista kormány, amelynek országa 1939. március 14-én 12 óra 7 perckor a náciizmusban fogant.

A strasbourggi dóm harangja már jó ideje elnémult. A kereszthajó jobb karjában, fenn a magasban áll az órajáték; a kakas szavára és Krisztus áldására ezen az estén már biába várunk, de a kaszás rendületlenül figyel – és Erdély, vele trianoni lelkiismeretiünk még „harangoz a mélyben” [Reményik Sándor].

GYULAINÉ HALÁLARCA mered rám Kádár Kata balladájából. Székely népballadák – még olvasni se tudtam, amikor édesanyám Buday György fametszeteivel kísért albumot kapott jó munkájáért, Vélhetően valami könyvraktár kitarításából származott a gyűjtemény, hiszen Ortutay Gyula tanulmányával kísérve 1948-ban adták ki, s édesanyám a díszes beírás szerint jó munkájáért 1952-ben kapta, amikor Erdély nevét ki se lehetett ejteni; Tamási Áront anatómia sújtotta, *Bujdosó lány* című monológját Mezei Mária előadásában betiltották, miközben Pataki László bukaresti követ bizalmasan jelentette Budapestre, hogy Sütő András főszerkesztő egy baráti beszélgetésben kifejtette: „az erdélyi magyarság is az egységes magyar nyelvhez és kultúrához tartozik”. S az író-főszerkesztő érhetetlennek mondta, hogy Magyarországon miért románul használják Kolozsvár (Cluj) vagy Marosvásárhely (Târgu-Mures) nevét (1952. június 25.).

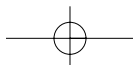

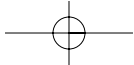
Gyászának szomorúságával, árvaságot tudatosítva olvasta anyám a balladákat; s magamat negyediknek képzeltem a diófa alatt ülő három árva mellé, kik hosszú bujdosásra indulnak. Tovább lapozva a kötetet, démoni félelemmel meredt Kómives Kelemön a várról letekintve, sejtelmes rettegéssel várta az alant feleségével vágató fogatot! Fekete-fehérbe vésve micsoda drámák, s Buday György székelyföldi útjai mintha az égbe vezetnének, hiszen annyiféle elmúlás az erdélyi tájakon;

Kádár Kata és Gyulai Márton, kik: „két kápőna-virág, / Az ótár tetején összekapcsolóttak”, holtukban átkozzák gyilkos anyjukat. Micsoda fájdalmas és szívszorító történetek és képek! Édesanya olvasta, olvasta őket, s jó esztendő múltán elvégezvén az első elemít, mesék helyett már én betűztem és verseltem a drámai sorokat, s meg-megállva gondolkodtam az erdélyi éjszakából előtűnő táncosokról, az út mentén meggyilkolt Bíró Szép Annáról s a ravatalon fekvő Zetelaki Lászlóról, kit Görög Ilona nem csodamalommal, hanem csókjával életre támaszt. Csak sejdítem, hogy árvaságom s titokzatos balladákat termő táj végzete valami drámai érzésben találkozott, midőn a balladás székelvektől nem szabadulhattam. Miközben oly sugallatos élményt jelentett Erdély üzenete, tűnődöm azon, hogy évtizedekig változatos olvasási lázaimban miért nem emeltem le a polcról például Nyíró József sorozatát? Halinakötésben, élükön színes kopjafa-, fecske-, fenyő-, kardrajzolatokkal hivalkodón kínálták magukat. Alighanem éppen színes csábításuk folytán tartózkodtam, mert balladát nem sugalltak, a színes fehér gyapjas posztó túl díszesnek mutatkozott, s én történet helyett a fekete-fehér drámát, irodalom helyett az életet kívántam megelevenítve. Mert nagymama testvéri, Lajos bácsi-ragaszkodása, Árpád bácsi nálunk bevégzett bujdosó élete nyomán valamiképp az eleven tapasztalást vágytam. Úgy rendeződött sorsom, ahogy rendeltetett: 1970-ben jöjnek Budapestre, s öregdiákként Czine Mihály óráin, az Eötvös Kollégiumban és kívül, a Feneketlen tónál, vasúti restikben, éttermekben beszélgetve vele, máskor Tompa László pódiumműsorai az irodalomból elvezettek az életbe. A fájdalom újabb stációjába. Amikor 1972. október 15-én Sütő András a nagyenyedi kollégium udvarán hat román hivatalos beszéd után felállt, és a nagyságos fejedelmet, Bethlen Gábort szólította, majd az anyanyelv drámáját, a szájba veretés és a megkínzás próbatételét említve a kollégium hivatásáról beszélt, valósággal rám zuhogott az őt éltető taps, majd amikor a székelveharisnyába öltözött diákok a Nabucco rabjainak kórusát énekelte, sírhatnékomat a fájdalom kimondhatatlan volta hatotta át. Trianon mint sorsprogram akkor égett belém, a lenni vagy nem lenni drámája nemzeti súllyal. S ha 1919. szeptember 30-án a kolozsvári Magyar Nemzeti Színház utolsó előadásáról az éljenző és zokogó magyarokat puskatussal kiverték, akkor, úgy véltem, ebben az általános kelet-európai elnémítottságban, szabadsághiányban parlament és a nemzetközi fórumok helyett a színpad az egyetlen esély, ahol sorsunk drámája el- és kimondható. S néhány hónappal később Tamási Áron igazolta enyedi döbbenetemet, amikor a sepsiszentgyörgyi társulat Tompa Miklós rendezésében annyi vígjáték között a tragikusát hozta el Magyarországra, a *Csalóka szívárványt*. Amelynek a végső jelenete: a színen egyedül álló gyermeket megszólítja János. Miért sír, kérdi, s a kislegény egyedül maradottságát panasolja. Mire János: „Azért ne sírj, fiam... Nézd meg, az Isten is egyedül van, s mégis milyen milyen szépen hallgat!...”

Csoóri Sándor *Látomás fényes nappal* című versében a romok századai fölött tűnődve kérdezi: „Miféle ország az, / amelyikben ott él egy másik ország is?” Jékely Zoltán vallott így 1944 végén: az ő országa Bethlen Gáborral, Apáczaival és a felkoncolt Vasvárral elrabolhatatlanul él. Márai „örök Felvidék”-ét Koncsol Laci meleg ölelésében

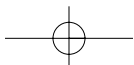

pedig ma sem vesztettem el – több mint három évtizede ifjú vendégét Pozsonyból Dévénybe kirándultatta, hogy széttekintve a tájban közösen tűnődjünk ember-voltunk kitörésének európai horizontjáról –, aki őszülő szakálla mögött a változatlan pataki kisdíák, mosolyos tekintetének fénye az örök bizakodás életjele: körében az ember a Szeretet varázkörében érzi magát. S immár túl mindenben, elnémuló nappalainkban és álmatlan éjjeleken öncsonkító vizzálykodásainkat feladva végre, a szeretetben élő egyetértést, a közös Reményt, a cselekvő megmaradást, vagyis a folytonos öncsonkításaink belső-Trianonjától mentes másik országot imádkozzuk. S ha bekövetkezik, az Úr is megszólít bennünket.

Utóiratként: Százkét éves korában elhunyt nagymamám nem sokkal halála előtt élete szégyenét megvallotta: börtönben ült; Kolozsváron, a Fellegvárban. Nemesborzovai tanítónőként nem hitte, hogy kedves székesfővárosába, Szatmárnémetibe ő nem mehet úgy, mint korábban. S barátnőjével a földeken át elindultak városukba. Román batárörök elfogták, s immár Clujba szállították őket. Majd Csúry Bálint professzor, a Szamosbáti Szótár szerkesztője szívós diplomáciával elérte kiszabadulásukat. Nagymama egy életen át magában hordozta a titkot, vagyis trianoni sebzettségét. Megkésetten értettem meg áldozatos ragaszkodását Lajos bácsihoz, hajnali fáradozásait, hivataljárásait, utazásait, hogy az elárvult itthoni földet megtartsa. Az neki nemcsak Lajos bácsit és Szatmárt, hanem Erdélyt is jelentette. A legnagyobb fájdalmat.

I R O D A L O M

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál* (Osiris K., 2005); Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák* (kézirat); *Ady Endre összes pózai művei II.* Pótlás az I–XI. kötetekhez (Sajtó alá r. Vezér Erzsébet, illetve Koczás Sándor és Nényei Sz. Noémi. Akadémiai K.–Argumentum, 1997); Ady Endre: *Színbáz* (Vál., szöveg. gond., utószó, jegyz.: Varka József. Szépirodalmi K., 1980); Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év* (Előszó: Dávid Gyula, Mikó Imre emlékezés. Polis K., Kolozsvár, 2000); Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek* (Szerk., utószó: Romsics Ignác. Osiris K., 2000); Domokos Pál Péter: *Rendületlenül* (Szerk. Hidvégi Máté. Eötvös K.–Szent Gellért K., 1989); Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Osiris K., 2007); Herczeg Ferenc: *Hűvös-völgy* (Szépirodalmi K., 1993); *Herczeg Ferenc darabjai* (Gyűjteményes életműkiadás. Singer és Wolfner, é. n.); Illyés Gyula *Osszegyűjtött versei, I–III.* (Szerk. sajtó alá r., utószó: Domokos Mátyás. Szépirodalmi K., 1993); *József Attila összes versei, 1.* (Közzéteszi Stoll Béla. Akadémia K., 1984); J. M. Keynes: *A békeszerződés gazdasági következményei* (Ford. Félix Pál. Európa K., 2000); Kuncz Aladár: *Fekete kolostor* (Bp., Ferenczy K., 1995); Kunffy Lajos: *Visszaemlékezéseim* (Szerk. Horváth János. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2006); Mikes Imre: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig* (Sepsiszentgyörgy, Kalács Könyvek, 1996); Németh László: *Sorskérdések* (Szöveg gond., jegyz. Grezsa Ferenc. Utószó: Juhász Gyula. Magvető–Szépirodalmi K., 1989); Németh László *Negyven év – Horváthné meghalt – Gyász* (Magvető–Szépirodalmi K., 1969); Németh László: *Megmentett gondolatok* (Magvető–Szépirodalmi K., 1975); Németh László: *Homályból homályba, 2.* (Magvető–Szépirodalmi K., 1977); Németh László: *Az én katedrám* (Magvető–Szépirodalmi K., 1969); Németh László: *Szerettem az igazságot* (Magvető–Szépirodalmi K., 1971); *Németh László bibliográfia* (Összeáll. Hartványi István és Kovács Zoltán. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992), *Az író vállalkozás. Németh László életrajzi kronológia, 1901–1948* (Összeáll., előszó, jegyz.: dr. Lakatos István); John Flournoy Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós* (Ford. dr. Barabás Miklós. Zrínyi K., 1993); Ormos Mária: *Padovától Trianonig (1918–1920)*; *Querela Hungariae – Trianon és a magyar irodalom* (Összeáll. Pomogáts Béla. Széphalom Könyvműhely, 1996); Romsics Ignác: *Múltról a mának* (Osiris

K., 2004); Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés* (Osiris K., 2001); Rónai András: *Térképezett történelem* (Püski K., 1993); *Sorsdöntések – A kiegyezés – 1867, A trianoni béke – 1920, A párizsi béke – 1947* (Összeáll., szerk., előszó, magyarázó szöveg: Gerő András. Göncöl K., 1989) Sütő András: *Sárkány alszik veled – beszélgetések könyve* (Vál. szerk. sajt alá r.: Ablonczy László); Cs. Szabó László: *Hódoztási irodalom* (Sajt. alá r., jegyz., utószó: Czigány Lóránt. Mundus K., 2008); Szabó Zoltán: *Nyugati levelek – Tudósítás a párizsi béketárgyalásokról* (Kenedi János előjáró szavaival. Párizs, I.U.S. 1997); Szalay Jeromos: *Igazságok Közép-Európa körül*, II. köt. (Szerző kiadása. Párizs, Collection Danubia, 1960); Széchenyi István: *Napló* (Ford.: Jékely Zoltán és Györffy Miklós, vál., szerk., jegyz., utószó: Oltványi Ambrus, előszó: Sótér István. Gondolat K., 1978); Széchenyi István – Wesselényi Miklós: *Feleselő naplók* (Vál., szerk. tanulmány: Maller Sándor. Helikon K., 1986); *Székely népballadák* (Vál. és magyarázat: Ortutay Gyula, Buday György fametszeteivel, Egyetemi Ny. K., 1948); Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek* (Szerk., utószó: Ablonczy Balázs. Osiris K., 2000); Tamási Áron: *Ábel – három rész egy kötetben* (Révai K., 1937); *Tamási Áron színjátékai, 1.* (Függelék, jegyz.: Ablonczy László és Z. Szalai Sándor. Szépirodalmi K., 1987); Vas István: *Válogatott versek* (Vál. előszó: Réz Pál. Szépirodalmi K., 1990); *Vasfüggöny keleten – Iratok a magyar–román kapcsolatokról, 1948–1955* (Vál. sajt alá r. bev., jegyz.: Fülöp Mihály és Vincze Gábor. Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2007); Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat* (Pozsony, Kalligram K., 2009); *A visszaszerzés reménye – Húszéves a Hitel*. Antológia (Szerk. Papp Endre. A Hitelért Alapítvány, 2008).

Köszönöm Kávási Klárának, a Nemzeti Színház könyvtárosának a segítségét.

